

Ольга Турко

ORCID 0000-0002-4178-0483

кандидат філологічних наук, доцент

*Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка*

МОВОЗНАВЧІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ОГІЄНКА НА ПОНЯТТЯ «ПОРЯДОК СЛІВ» КРИЗЬ ПРИЗМУ ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНОЇ ТА КОМУНІКАТИВНОЇ ПАРАДИГМ

У статті проаналізовано концептуальні положення мовознавчої спадщини Івана Огієнка про порядок слів у реченні у співвідношенні із такими синтаксичними поняттями: речення, члени речення, інтонація. Дослідження здійснено у світлі формально-граматичної та комунікативної парадигм.

Ключові слова: порядок слів, речення, інтонація, формально-граматична парадигма, комунікативна парадигма.

Постановка проблеми. Домінантною одиницею в структурі речення є предикат, що виконує організаційно-утворювальну функцію через синтаксичні зв'язки та відношення із іншими мовними одиницями. Предикат зумовлює кількість компонентів на позначення об'єктів і визначає їхні семантико-синтаксичні ролі. Речення продукується інтенцією мовця, відтак інтонацією та засобами мовотворення. У цій послідовній траєкторії руху від задуму до компанування реченнєвої структури визначальне значення має категорія «порядку слів» як модель побудови речення за законами мови. Зауважимо, що порядок слів в українській мові трактують як довільний (Л. Булаховський, В. Матезіус, Л. Щерба, Є. Кротевич, І. Білодід, А. Мельничук, І. Слинко, Н. Гуйванок, М. Кобилянська, А. Загнітко та ін.); підпорядкований темарематичним особливостям речення (В. Богдан, А. Лепетюха, Н. Лешкова, Н. Гуйванок, Л. Марчук, А. Загнітко та ін.); породжує шляхом інверсії стилістичне маркування (С. Єрмоленко, А. Коваль, І. Соїна, О. Тележкіна та ін.).

На нашу думку, трактування порядку слів у реченнях української мови як вільного видається некоректним. Вважаємо доцільним використовувати поняття «прямий порядок слів» та «непрямий порядок слів» («інверсійний порядок слів»). Витоки становлення та розвитку окреслених понять сягають часів зародження формально-граматичної парадигми дослідження мови (міркування Івана Огієнка), згодом отримали ширше трактування в комунікативній парадигмі (сучасний етап розвитку української мови).

Мовознавча спадщина Івана Огієнка проливає світло на низку лінгвістичних питань, зокрема окреслення хронологічної схеми розвитку української мови в Україні [9]; концептуалізація духовної триєдності «мова-народ-церква» [5; 10; 11]; особливості перекладу Біблії українською мовою [4]; психолінгвістичний аспект підручників, посібників, таблиць для

вивчення української мови [2]; значення рідної мови в духовному відродженні особистості [1] та ін.

Невивченим є питання про мовознавчі погляди Івана Огієнка на поняття «порядок слів» у проєкції на комунікативну парадигму дослідження української мови.

Мета статті – проаналізувати концептуальні положення мовознавчої спадщини Івана Огієнка про порядок слів у реченні у співвідношенні із такими синтаксичними поняттями: речення, члени речення, інтонація, – у світлі формально-граматичної та комунікативної парадигми.

Виклад основного матеріалу. До перших спроб граматичного опису порядку слів в українській мові належить праця німецького мовознавця-славіста Е. Бернекера «Die Wortfolge in den slawischen Sprachen» (1900) [13, с.155-160].

На початку ХХ ст. в слов'янському мовознавстві формується східнослов'янська (О. Потєбня, С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, В. Сімович та ін.) та західнослов'янська (В. Матезіус, Є. Курилович, Ф. Данеш, Я. Фірбас, Й. Містрік та ін.) лінгвістичні школи, котрі зробили значний внесок у теорію формально-граматичної парадигми. Іван Огієнко зауважив: «Сучасна західноукраїнська мовознавча наука складнею займається зовсім мало. Навпаки, східноукраїнська наука ХХ-го ст. дала вже не мало цінних синтаксичних праць, написаних під великим впливом Потєбні» [7, с.32]. Грунтовними надбаннями і західнослов'янської, і східнослов'янської мовознавчих шкіл щодо аналізованого поняття є такі:

- виявлення порядку слів у реченні як синтаксичного явища;
- встановлення різновидів порядку слів – фіксованого та вільного, прямого та інверсійного (чітке трактування цих різновидів є актуальним і в сучасному мовознавстві);
- розгляд інтонації як засобу словопорядку, відтак стилістичного пояснення інверсії, а ще згодом розгляду порядку слів у комунікативному синтаксисі;
- часткове обґрунтування зв'язку членів речення із позицією в структурі речення, а не частиномовною функцією (дієслово – присудок, іменник – підмет тощо); розмежування проблеми порядку слів у слов'янських мовах від проблеми синтаксичних функцій членів речення (В. Матезіус);
- введення в науковий обіг поняття «інверсія» на позначення незвичного розташування слів у реченні зі стилістичною метою; встановлення зв'язку інверсії та звичного порядку слів із смисловою структурою висловлювання;
- встановлення зв'язку між порядком слів та синтагматичним членуванням речення (О. Мельничук);
- обґрунтування поняття «синтагма» у площині закономірностей порядку слів у реченні.

Хронологічно наступним внеском у розвиток синтаксичної науки стали праці Івана Огієнка – педагога, редактора, видавця, поета, перекладача, мовознавця, міністра, лідера громадсько-політичного жит-

та та ієрарха церкви. «Практично не було такої галузі мовознавства, де б учений не залишив свого сліду: проблеми кирилівської палеографії і церковнослов'янської мови, граматики (історична й сучасна), етимологія і семасіологія, фразеологічний світ мови, багатогранність лексики, стилістика. Усе це становить лише неповний перелік його наукових мовознавчих зацікавлень» [12, с.103]. Науковцю вдалося, критично та об'єктивно проаналізувавши напрацювання своїх попередників та сучасників, виявити засадничі положення формально-граматичного аспекту розвитку українського синтаксису, помітити явища та процеси, котрі згодом були обґрунтовані в комунікативній парадигмі.

Ознаки головної одиниці синтаксису – речення – Іван Огієнко визначає так: «1. закінчена цілість однієї думки, цебто відповідне синтаксичне сполучення суб'єкта з предикатом, і 2. закінчена інтонація» [7, с.136]. Саме ці ознаки залишаються визначальними у трактуванні речення і в теперішньому мовознавстві. Відбувається лише зміщення акцентів відповідно до парадигми розгляду (так, у комунікативній – синтаксичні одиниці розглядають під кутом зору акту комунікації, інтенції мовця, де інтонація має визначальне значення; у формально-граматичній – у центрі уваги є синтаксичні закони сполучення суб'єкта з предикатом та ін.).

Водночас у сучасному мовознавстві увиразнено як засіб реченнєвотвірної функції – порядок слів. «Суттєвими синтаксичними правилами є також правила порядку слів, що визначають правильне розташування слів у словосполученнях і реченнях. Так, якщо постає прагнення висловити думки (повідомити) про те, що *Віктор і Микола вивчили нову пісню*, її можна висловити за допомогою таких речень: *Вивчили нову пісню Віктор і Микола; Нову пісню вивчили Віктор і Микола* та ін. Якщо ж з цих слів побудувати ланцюжок типу *І нову вивчили Микола пісню Віктор*, то порушення об'єктивного порядку не дозволить висловити думку і не буде донесена відповідна інформація» [3, с.12-13].

З огляду на актуальність порядку слів у реченнях в сучасному синтаксисі української мови, розгляду граматичних особливостей комунікативного акту у співвідношенні з інтонацією як засобом порядку слів у реченні не викликає жодного сумніву важливість та необхідність виявлення мовознавчих поглядів Івана Огієнка на поняття «порядок слів».

Оскільки, на думку Івана Огієнка, засадничими в розвитку української складні (термін на позначення синтаксису) були міркування О. Потебні, окреслимо визначальні положення цього мовознавця на порядок слів у реченні.

«Вплив Потебні на розроблення слов'янської складні був надзвичайно сильний і глибокий, – його праці стали за основні для кожного, хто далі працював над складнею» [7, с.19].

Щодо порядку слів релевантними у граматиці «Из записок по русской грамматике» О. Потебні є такі міркування:

- підмет із залежними від нього означеннями, об'єктами стоїть першим у реченні, крім випадків інверсії [8, с.122];
- інверсія не змінює функції членів речення [8, с.513];

- синтаксичне значення компонентів речення визначається не стільки їхньою позицією в реченні, скільки тоном мовлення [8, с.122].

Мовознавець оперує поняттями «порядок слів», «інверсія» як такими, що вже відомі та властиві мові. Таким чином, стверджуючи, що є фіксований, або прямиий, порядок слів, є й непряий, або інверсійний, порядок слів. Дослідження О. Потебні заклали домінуючу методологію аналізу мовних одиниць крізь призму психологічного прочитання граматичних явищ. Крім цього, вчення О. Потебні становить засади актуального членування речення, оскільки мовознавець розглядає мову та комунікативний акт як психологічні явища. В актуальному членуванні речення розглядається як багатобачна одиниця, яка по-різному виявляє себе на кожному з мовних рівнів. На невичерпність застосованих до аналізу речення теорій вказував й Іван Огієнко: «Як бачимо, маємо довгу низку найрізніших окреслень, – логічних, психологічних і формально-граматичних, але ні одно з них не придбало собі загального визначення й поширення» [7, с.141].

Іван Огієнко визначає формально-граматичні показники компанування речення так: «Поміж частинами речення й частинами мови найміцніший природний зв'язок, бо кожна частина мови має своє окреме й самостійне місце в реченні, щобто роллю синтаксичну. І справді, з погляду формально-граматичного іменник може бути тільки підметом або об'єктом, дієслово – присудком, прикметник – атрибутом, прислівник – прислівниковим поясненням, зв'язкою речень – сполучник. Числівник і займенник, власне кажучи, не окремі частини мови, – вони мають значення йменникове, прикметникове або прислівникове; вигук стоїть поза реченням, а прийменник зростає зо своїм словом» [7, с.152]. Водночас мовознавець окреслює проблему, вирішення котрої можливе в комунікативній парадигмі: «Завдання складні простого речення – навчити й показати, яке значення має кожне слово в реченні та з чим воно парується. На жаль, у цім відношенні в науці зроблено ще дуже мало, а тому не легко робити докладну аналізу речення» [7, с.153]. Окреслення невичерпності формально-граматичного підходу, вказівка на такі граматичні категорії і поняття, як валентність («слова паруються»), семантичний підхід («значення слова в реченні»), виявлення граматичних особливостей української мови (зміна семантико-синтаксичного значення слова відповідно до його місця в реченні) свідчать про мовознавчий талант Івана Огієнка, про те, що мовознавець випереджував свій час.

На позначення поняття «порядок слів» Іван Огієнка використовує «лад слів», «словолад» та аналізує його за функційно-граматичним та стилістичним підходами. Мовознавець окреслив основні закономірності порядку слів у реченні і за синтаксичною функцією частин мови: «1. Підмет стоїть перед присудком: *Вітер завива*. 2. Прикметникове пояснення ставиться перед іменником: *Сердитий вітер*. 3. Прислівникове пояснення ставиться перед присудком: *Тихо прочитаєш*. 4. Іменникове пояснення ставиться по присудку: *Довбе ребра*» [6, с.254].

Одним із засобів порядку слів у реченні Іван Огієнко називає інтонацію. Загалом «без інтонації зовсім не може повстати ані одно речення, – буде тільки механічний збір мертвих слів» [7, с.159]. «Інтонація – це над-

звичайно сильний допоміжний фактор у кожній мові, фактор, що без нього слово не може стати реченням. Тільки інтонація надає словам живого значення, сполучуючи їх у живе речення. Не може бути речення без інтонації, – це душа його; тільки інтонація робить речення «фразою» – живою зрозумілою цілісною частиною нашої мови» [7, с.160].

«Емоції, цебто наше духове чуття, наше зворушення завжди збільшує силу інтонації. Підо впливом емоції звичайний нормальний темп мови сильно змінюється» [7, с.162]. «Інтонація впливає також і на словолад у реченні, часто творячи інверсії. Але правдиве значення членів речення при таких словоладі завжди виразно зазначить інтонація» [7, с.172].

Крім цього, інтонацію трактує мовознавець і як ознаку речення, поряд із завершеністю речення. «Кожне речення вимовляється з певним тоном, але вимовляємо так, що з самого тону нашої вимови слухач переконується про наше ставлення до думки. Крім цього, інтонація в реченні завжди складає закінчене ціле, рівнорядне до змісту, чому слухач сприймає закінченість нашої думки водночас із закінченістю нашої інтонації» [7, с.135-136].

Іван Огієнко звертає увагу й на стилістичний аспект застосування незвичного порядку слів – інверсії: «Інверсія часто в мові поетичній, головню підо впливом чуття або бажання підкреслити яке слово» [6, с.255].

Слушним є зауваження мовознавця про те, що «українська мова, щодо словоладу, надзвичайно гнучка, чим сильно полегшується писання мовою ритмічною» [6, с.255]. Зауважимо, Іван Огієнко не використовує сучасного поняття «вільний порядок слів», яке, як сказано вище у цій розвідці, науково некоректне. У словах мовознавця вказівка на милозвучність української мови. На думку науковця, інверсія є звичайна («від переставлення словоскладу зовсім не затемнюється речення, цебто воно позастається для нас зовсім ясне» [6, с.255]) й незвичайна («від такого переставлення зміст затемнюється й речення стає неясне» [6, с.255]). Іван Огієнко вважає, що звичайна інверсія застосовується лише в художньому мовленні, натомість незвичайну інверсію варто викорінювати із мовлення.

На сучасному етапі розвитку українського мовознавства порядок слів у реченні актуалізується в комунікативному аспекті (І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, І. Слинько, А. Загнітко, Л. Марчук, О. Кульбаська та ін.):

- порядок слів та інтонація (місце розташування фразового наголосу) є основними засобами вираження актуального членування речення;
- виокремлення об'єктивного та суб'єктивного порядку слів;
- окреслення інтенції мовця шляхом граматичного моделювання речення;
- тема-ремне членування мовного потоку з урахуванням позицій синтаксичних компонентів.

Варто зауважити, що концептуальні поняття комунікативного аспекту вивчення мови: інтонація, словолад, частково інтенція мовця, вплив емоційного стану мовця на порядок слів у реченні, – проаналізовано у мовознавчих працях Івана Огієнка.

Висновки. Лінгвістичний аналіз мовних одиниць, понять, категорій прямо або опосередковано торкається питання порядку слів у реченні

української мови, відтак теорія порядку слів проливає світло на їхню синтаксичну сутність.

Іван Огієнко в аналізі поняття «порядок слів» має такі незаперечні заслуги:

- історичний огляд розвитку синтаксису української мови з урахуванням різних тогочасних тенденцій, шкіл;
- розгляд інтонації як засобу словолоаду, відтак стилістичного пояснення інверсії, що стало згодом основою розгляду порядку слів у комунікативному синтаксисі (комунікативна інтенція, тема-ремне членування);
- виявлення обмежених можливостей логічного підходу до аналізу синтаксичних одиниць, чітке обґрунтування формально-граматичної парадигми;
- виявлення порядку слів у реченні як синтаксичного явища;
- встановлення різновидів порядку слів – прямого та інверсійного (чітка дефініція щодо цих різновидів потребує свого вирішення і в сучасному мовознавстві);
- встановлення зв'язку інверсії та звичного порядку слів із смисловою структурою висловлювання.

Оскільки порядок слів у реченнях є наскрізним синтаксичним поняттям, що проливає світло на синтаксичну сутність мовних одиниць, доцільно проаналізувати такі питання з огляду на мовознавчу позицію Івана Огієнка, як-от: граматичне значення мовних одиниць у фокусі позиції в реченнєвій структурі, інверсійне розташування реченнєвих компонентів у функційно-комунікативному аспекті.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси: монографія. Київ: Академія, 2009. 192 с.
2. Болтвінець С.І. Психологічні чинники розвитку мовної свідомості у науковій спадщині Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*: науковий збірник. Серія історична та філологічна. 2010. Вип. VII. С. 4-15.
3. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису: монографія. 2-е вид., виправл. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. 294 с.
4. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах. Ч. 1. Київ, 1994. С. 281-295.
5. Ляхоцький В. Невідомі документи про життя Івана Огієнка (на матеріалах фонду Укр. держ. ун-ту в м. Кам'янець-Подільському). *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 1996. Т. 1. С. 107-114.
6. Огієнко І. Рідне слово: початкова граматики української літературної мови. Ч. 2. Морфологія й складня. Жовкля: Друкарня оо. Василян, 1937. 288 с.
7. Огієнко І. Складня української мови. Ч. 1: Вступ до складні. Жовкля 1935. 196 с.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Ч. 1-2. Харьков, 1888. 536 с.
9. Сікора Г. Хронологічна схема розвитку української мови в Україні у працях І. Огієнка. *Українська мова: з минулого в майбутнє*: матеріали доп. наук. конф., 26-27 лют. 1998 р.: зб. 200-річчю виходу в світ «Енеїди» Івана Котляревського присвяч. Київ, 1998. С. 76-77.
10. Сохаська Є. На варті українства. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 316-321.
11. Тіменик З. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). 1882-1972: життєписно-бібліогр. нарис. Львів, 1997. 228 с.

12. Христенюк В.П. Мовознавчі студії Івана Огієнка. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6979/Hristenok.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. Назва з екрану. Дата звернення: 28.12.2022.
13. Berneker E. Die Wortfolge in den slawischen Sprachen. Berlin, 1900. 162 s.

References:

1. Batsevych, F. (2009). Dukhovna synerhetyka ridnoi movy. Lihvofilosofski narysy: monohrafiia. Kyiv: Akademiia. 192 s. [in Ukrainian].
2. Boltivets, S.I. (2010). Psykholohichni chynnyky rozvytku movnoi svidomosti u naukovii spadshchyni Ivana Ohienka. *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk. Seriiia istorychna ta filolohichna*. Vyp. VII. S. 4-15. [in Ukrainian].
3. Zahnitko, A.P. (2007). Teoriiia suchasnoho syntaksysu: monohrafiia. 2-e vyd., vypravl. i dop. Donetsk: DonNU. 294 s. [in Ukrainian].
4. Kachkan, V.A. (1994). Ukrainske narodoznavstvo v imenakh. Ch. 1. Kyiv. S. 281-295. [in Ukrainian].
5. Liakhotskyi, V. (1996). Nevidomi dokumenty pro zhyttia Ivana Ohienka (na materialakh fondu Ukr. derzh. un-tu v m. KamianetsPodilskomu). *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. Kyiv, T. 1. S. 107-114. [in Ukrainian].
6. Ohienko, I. (1937). Ridne slovo: pochatkova hramatyka ukrainskoi literaturnoi movy. Ch. 2. Morfolohiia y skladnia. Zhovkva: Drukarnia oo. Vasyliian. 288 s. [in Ukrainian].
7. Ohienko, I. (1935). Skladnia ukrainskoi movy. Ch. 1: Vstup do skladni. Zhovkva. 196 s. [in Ukrainian].
8. Potebnia, A.A. (1888). Yz zapysok po russkoi hramatyke. Ch. 1-2. Kharkov. 536 s.
9. Sikora, H. (1988). Khronolohichna skhema rozvytku ukrainskoi movy v Ukraini u pratsiakh I. Ohienka. *Ukrainska mova: z mynuloho v maibutnie: materialy dop. nauk. konf., 26-27 liut. 1998 r.: zb.: 200-richchiu vykhodu v svit «Eneidy» Ivana Kotliarevskoho prysviach*. Kyiv. S. 76-77. [in Ukrainian].
10. Sokhatska, Ye. (2004). Na varti ukrainstva. Kamianets-Podilskyi. S. 316-321. [in Ukrainian].
11. Timenyk, Z. (1997). Ivan Ohienko (mytropolyt Ilarion). 1882-1972: zhyttiepysno-bibliohr. narys. Lviv. 228 s. [in Ukrainian].
12. Khrystenok, V.P. MovoZnavchi studii Ivana Ohienka. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6979/Hristenok.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. Nazva z ekranu. Data zvernennia: 28.12.2022. [in Ukrainian].
13. Berneker, E. (1900). Die Wortfolge in den slawischen Sprachen. Berlin. 162 s. [in Ukrainian].

Olha Turko

LINGUISTIC VIEWS OF IVAN OHIENKO ON THE CONCEPT OF "WORD ORDER" THROUGH THE PRISM OF THE FORMAL-GRAMMATICAL AND COMMUNICATIVE PARADIGM

The article grounds the relevance of the regularities of the construction of sentence structure in accordance with the peculiarities of word order with the help of intonation, the speaker's communicative intent, and the grammatical laws of the Ukrainian language.

The main attention is focused on the fact that the interpretation of the sentence order of the Ukrainian language as fluent seems to be incorrect. It is appropriate to use the concept of «direct word order» and «indirect word order» (inverse word order). The origins of the formation and development of the outlined concepts date back to the birth of the formal-grammatical paradigm of language research (Ivan Ohiienko's reasoning), which later received a broader interpretation in the communicative paradigm (the modern stage of the development of the Ukrainian language).

The following conceptual provisions regarding the given issue are highlighted in Ivan Ohiienko's linguistic legacy: all syntactic components of a sentence are assigned a certain place in a sentence, the position of sentence components is caused by the intonation of the speaker and the grammatical laws of the Ukrainian language, inversion is a stylistic aspect of using an unusual word order. In addition, the linguist points out such grammatical categories and concepts as valence («words are paired»), semantic approach («the meaning of a word in a sentence»), the identification of grammatical features of the Ukrainian language (the change in the semantic and syntactic meaning of a word according to its place in a sentence). All these testify to the linguistic talent of Ivan Ohiienko and the fact that the linguist was ahead of his time.

The linguist pointed out the melodiousness of the Ukrainian language. In the linguist's opinion, inversion is ordinary and unusual. Ivan Ohiienko believes that ordinary inversion is used only in artistic speech, while unusual inversion should be eradicated from speech. The linguist proved the limited possibilities of a logical approach to the analysis of syntactic units, and thus substantiated the formal-grammatical paradigm.

Key words: word order, sentence, intonation, formal-grammatical paradigm, communicative paradigm.

Отримано: 05.11.2022 р.